

ESKİ TÜRKÇEDEKİ *İT*- (DEVLET, BODUN, TÖRÜ DÜZENİ KURMAK, DEVLETİ VE MİLLETİ YAŞATMAK, DÜZENE KOYMAK) FİİLİ ÜZERİNE

Öz: Orhun Yazıtlarının dili anlatıcılarının en yüksek düzeyde devlet adamı olmasından ötürü ifade ettiği kavramların karşılığı olarak içerdiği kelime kadrosu bakımından “devlet dili” sayılmaktadır. Hem kelime boyutunda hem de kalıp sözlerin kullanılmasında dilin bu yönü çok belirgindir. İncelendiğinde bu metinlerde halkın günlük hayatı, yaşama biçimi ve hatta değer yargılarına ilişkin sözlerden çok bir devlet başkanının kullanabileceği sözlerle karşılaşılmasının asıl sebebi budur. Örneğin bu anlatımlarda halkın çok fazla kullandığı kargış ve alkışlar hiç yer almamıştır. Bunun yanında birleşik fiil ve deyimlerin bol bol kullanılmış olması da bu durumun bir göstergesidir. Kelime boyutundaki farklılıklardan biri de yine o döneme ve Bilge Kağan’a özgü olan *it*- “devlet, bodun, törü düzeni kurmak; devleti ve milleti korumak, yaşatmak ve ilerlemesini sağlayacak yasal düzenlemeler yapmak” fiilinin varlığıdır. Bu fiil bu anlamıyla Bilge Kağan anlatımlarında on bir kez, (Köl Tigin’de 10 kez, Tonyukuk metinlerinde ise yalnız bir kez kullanılmıştır. Bu çalışma ile *et*- yardımcı fiilinden ayrıca var olan bu fiil ve ondan türemiş kelimelerin incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Orhun Türkçesi, *it*- Fiili, Devlet Dili.

On the Verb *It* in Old Turkish (To Establish a State, Bodun, Lawful Order, to Keep the State and Nation Alive, to Put in Order)

Abstract: The language of the Orkhon Inscriptions should be counted as “official language” in terms of the fact that the narrators are the highest level statesmen and as for the vocabulary of the concepts it expresses. This aspect of the language is very evident both in word size and in the use of formulaic words. When examined, this is the main reason why we encounter words that the head of a state can use rather than words about daily life, lifestyles and even values of people in these texts. For example, in these narratives, confusion and applause that the public used a lot of did not take place at all. In addition, the abundant use of compound verbs and idioms is an indicator of this situation. One of the differences in word size is the existence of the verb *it*-, which is unique to that period and to Bilge Kagan. This verb means to establish state, bodun, lawful order, to protect the state and the nation, to keep them alive and to make legal arrangements that will ensure their progress. This verb is used eleven times in Bilge Kagan narratives (10 times in Kol Tigin) and only once in Tonyukuk texts with this meaning. In this study, it is aimed to examine this verb and the words derived from it, which also exists apart from the auxiliary verb *et*-.

Keywords: Old Turkish, Orkhon Turkish, Verb *it*-, Official Language.

TÜRKÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
50. SAYI / VOLUME
2021-GÜZ / AUTUMN

Sorumlu Yazar Corresponding Author

Doç. Dr.
Mahmut SARIKAYA

Kırşehir Ahi Evran Üni.
Fen-Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

msarikaya@ahievran.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2197-0124

Gönderim Tarihi
Received
22.10.2021

Kabul Tarihi
Accepted
16.11.2021

Atf
Citation

Sarikaya, Mahmut. “Eski Türkçedeki *İt*- (Devlet, Bodun, Törü Düzeni Kurmak, Devleti ve Milleti Yaşatmak, Düzene Koymak) Fiili Üzerine.” *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 50, 2021, ss. 151-163.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Orhun Yazıtları, devlet hayatını devlet büyüklerinin ağzından anlatan metinlerdir. Bu bakımdan Orhun Yazıtlarının dili “devlet dili”, “resmî dil”, “kültür dili” olarak nitelenebilir. Orhun ve Yenisey yazıtlarının tümü bu açıdan göz önünde bulundurulursa bu dilin aynı zamanda yüzyıllarca kullanılarak işlenmiş olduğu, bütün yapıları, birimleri, kurallarıyla oturmuş bir yazı dili, kültür dili olduğu, Köktürkler dönemine kadar kendi kanunları çerçevesinde birçok değişme ve gelişmeler geçirdiği ve bu yolda gelişmesini sürdürmekte olduğu açıklıkla görülür. Bengü taşlara yazılmış olarak günümüze gelen bu dil, daha sonra çok geniş alanlara yayılacak ve dünyanın büyük kültür ve medeniyet dillerinden biri hâline gelecektir. Bu yönüyle Köktürklerden kalma bu metinlerdeki dilin her yapı ve birimi Türk dilinin, hem ortaya çıktığı dönemden önceki durumunu hem daha sonraki dönemlerini aydınlatan hazine değerindedir. Sınırlı boyutta malzeme sunsa da bu değerine ve önemine bağlı olarak Orhun Türkçesi üzerinde çok durulmuş, bu metinler ve bu metinlerin dili üzerine geniş bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların bundan sonra da devam edeceği açıktır.

Bu çalışmada, Orhun Türkçesinin “devlet dili” olduğunu gösteren yapı ve birimlerinden biri olan *it-* fiili ele alınarak incelenmeye çalışıldı. Bu fiil, bugüne kadar birçok araştırmacı tarafından *ét-* yardımcı fiilinden ayrılmadan, tanınmadan ve tanıtılmadan ele alındı ve her ikisine aynı anlam verilerek geçiştirildi... Oysa bunların biri yardımcı fiil olarak kullanılan bir unsur iken diğeri başlı başına ayrı bir fiildir ve özellikle Orhun Türkçesinde çok özel, önemli ve geniş anlamlar ifade etmiştir.

ét- yardımcı fiilinin *kapalı e*’li olarak günümüze geldiğine bakarak onun başlangıçtan beri *kapalı e*’li olduğu kabul edilebilir. *it-* fiilinin ise, başından beri *i*’li olduğunu kabul etmek gerekir. Birbirinden tamamen ayrı olan bu iki morfemin ses yapılarındaki bu farkın korunmuş olması dilde “karışıklıktan kaçma” yasaının bir sonucudur.

Bu yazının konusu olan *it-* fiili Bilge Kağan anlatımında önemli bir yer tutmaktadır. Bu fiil, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında devlet, bodun ve törü düzeni kurmak; devleti ve milleti korumak, yaşatmak ve ilerlemesini sağlayacak yasal düzenlemeler yapmak işleriyle ilgili olarak kullanılmıştır. Bilge Kağan’ın anlayışına göre Tanrı’nın yaratma eylemi de böyle bir “düzen kurma” işidir. Dolayısıyla bu fiil ve bundan türemiş kelime ailesi Orhun Türkçesinde hem devlet millet hayatı hem de din ile ilgili terminolojide önemli bir yer tutmaktadır. Orhun Türkçesinden sonraki dönemlerde *it-* fiilinin bu alan dışında başka işlerle ilgili “yapmak, oluşturmak, düzenlemek” anlamlarında kullanıldığı, özellikle de “süs, süsleme, süslenmek” alanlarını da ifade ettiği görülmektedir.

İnceleme

it- fiilinin ünlüsü kimi yerde “*i*” kimi yerde “*é*”, kimi yerde ise “*e*” olarak gösterilmiştir. Hüseyin Namık Orkun (806), Muharrem Ergin (127) ve Reşid Rahmeti Arat (*Kutadgu Bilig III – İndeks* 207) bu sesi gösteren harfi “*i*” olarak okumuşlar. von Gabain ise “*i*” ve “*é*” olarak göstermiştir (276).

Mehmet Ölmez bu fiil ve türemişlerinin ilk sesini *kapalı e* olarak göstermiştir:

ét-, “düzenlemek, örgütlemek, yoluna koymak”; *étin*- “(kendini) düzenlemek, *örgütlemek, örgütlenmek, yoluna koymak*”; *étit*- “düzenlemek, düzenletmek, örgütlemek, yoluna koymak” ve *étiz*- “yaptırmak” (350). Ali Akar da “*e*” olarak göstermiştir: *ét*- “düzene sokmak” (140). Ölmez ile Akar’ın bu fiilin ünlüsünü *kapalı e* olarak görüp (*é*) harfiyle göstermelerinde son zamanlarda yapılan “Türkçede *kapalı e*” tartışmasının (Doğan ve Öztürk 129-142) ve *ét*- yardımcı fiilinin etkili olduğu görülmektedir.

Gabain eserinde Eski Türkçe döneminden beri *kapalı e*’li olarak kullanılan *ét*- yardımcı fiilini iki şekilli olarak göstermiştir: *it*-, *ét*- “etmek, yapmak” (276). Görüldüğü gibi burada *ét*- “etmek, yapmak” yardımcı fiili gösterilmiş, bu yazıya konu olan *it*- fiilinin ayrılığı tespit edilmemiştir.

Muharrem Ergin *it*- “tanzim etmek, düzenlemek, düzene sokmak; yapmak etmek, teşkilatlandırmak, tertip etmek” anlamlarıyla bu yazının konusu olan *it*- fiilini göstererek bu fiil için doğru ve kapsayıcı bir açıklama yapmıştır. Fakat Ergin’in de bu açıklamaya “yapmak, etmek” anlamını katarak *ét*- yardımcı fiilini bu fiilden ayırmadığı görülmektedir (127).

İbrahim Taş (Clauson 61b; Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri* 21; Dankoff ve Kelly 29; Erdal 600; Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri* 95) kaynaklarını göstererek *ét*-, *it*- “yapmak, etmek, eylemek, kılmak; düzenlemek, yoluna koymak, hazırlamak” anlamlarını vermiş ve *ét*- yardımcı fiilinin anlamını noktalı virgülle ayırmış, buna rağmen sözü edilen yardımcı fiille fiili ayrı olarak ele almamış, bu fiilin Orhun Türkçesindeki durumunu *ét*-, *it*- “düzene sokmak, düzenlemek, örgütlemek”; Yenisey yazıtlarındaki durumunu da *ét*- “tertiple ve tanzim etmek, düzenlemek” biçiminde ayrıca belirtmiştir. (197).

Hatice Şirin bu fiil ile yardımcı fiili yine tek bir fiil olarak ele almış ve 6 madde hâlinde karşılık vermiştir: *it*- / *et*- **1.** etmek, **2.** bodun ve törü düzeni kurmak, **3.** asker konuşlandırmak, **4.** mimari yapı kurmak **5.** takdir etmek, **6.** (Tengri) nizam vermek, düzenlemek. Görüldüğü üzere birinci maddede verilen karşılık dışındaki karşılıkların hepsi yazıtlardaki *it*- anlamlarına uygundur, birinci maddedeki anlam ise *ét*- yardımcı fiilinin karşılığıdır. Bu karışıklığın yanında yardımcı fiilin de *kapalı e*’li olduğu göz ardı edilmiştir.

Şirin, bu dönemde *it-* fiilinin türemişlerinin de kullanıldığını göstermiştir:

itin-* / *etin- “1 edinmek, temin etmek” anlamını verdikten sonra konumuz ile ilgili olan fiilin anlamını “2 (el ve törü) kurulmak, düzenlenmek, örgütlenmek” olarak eklemiştir.

itit-* / *etit- “1. yaptırmak” anlamını verdikten sonra konumuz ile ilgili olan fiilin anlamını, “2. (*örgin* sözüyle birlikte) kurdurmak, inşa ettirmek” olarak vermiştir.

ittür- fiili için de “1. yaptırmak, ettirmek” dedikten sonra “2. dağınık bir topluluğu örgütlemek” anlamını vermiştir (Şirin 730).

Yukarıdan beri adını ve çalışmalarını andığımız bilim adamlarının, onlardan yaptığımız alıntılarda görüldüğü üzere, bu yardımcı fiille fiilin yazımı konusunda da açık ve net olmadıkları görülmektedir.

Ahmet Bican Ercilasun bu alandaki önerimli eserinin sözlüğünde *êt-* yardımcı fiiline hiç yer vermemiş, *it-* fiili ve türemişlerini şöyle göstermiştir:

it- “örgütletmek, teşkilatlandırmak düzenlemek; ***itgüçi*** “yapıcı, inşaat ustası”; ***itin-*** “örgütlenmek” (*Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* 680-681).

Orhun Türkçesinde “ülkeyi düzenlemek, tanzim etmek, millet hayatını düzene koymak; devlet ve millet hayatını geliştirip ilerletecek yasal düzenlemeler yapmak” anlamında çok geniş bir kullanıma sahip olan *it-* fiili ile ilgili inceleme, konunun o dönem için boyutlarını ve önemini ortaya koymaktadır. Bunun için *it-* fiilinin Orhun Türkçesinde kullanımını irdelemekte yarar var:

Bu inceleme sırasında Orhun Türkçesine ait örnekler Ergin 2015’ten alınarak eğik biçimde yazıldı, sonra bunların karşılıkları tırnak içinde kelime kelime verildi. Her iki metinde/cümlede gösterilen yapı ve birimler koyu yazıldı. Örnek alınan yapı ve birimlerin yazıtlardaki yerleri parantez içinde (KT: Köl Tigin, BK: Bilge Kağan, T1: Tonyukuk 1. Taş, T2: Tonyukuk 2. Taş) kısaltmalarıyla; devamında taşlar üzerindeki yerleri (D: Doğu, B: Batı, G: Güney K: Kuzey, GD: Güneydoğu, GB: Güneybatı, KD: Kuzeydoğu yüzü) kısaltmalarıyla ve taşlardaki satır numaraları (koyu olarak) verildi.

it- fiili yukarıdaki anlamıyla Köl Tigin Yazıtı’nda on kez, Bilge Kağan Yazıtı’nda ise on bir kez kullanılmıştır. Bu fiilden türemiş *itgüçi* ismi ve *itin-* fiili ise bu yazıtların her birinde birer kez kullanılmıştır (Tekin, *Orhon Yazıtları* 144-145). Tonyukuk yazıtlarında ise *it-* fiili yalnız bir kez kullanılmış, o da *kapalı e* ile yazılarak gösterilmiştir: *êt-* “düzene sokmak.” (Akar 140). Bu durum, kelimenin yaşatıp yansıttığı kavramın Bilge Kağan’ın bulunduğu konumla ilgili olduğunu ve bu yüzden onun dilinde çok önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. Bunun başlıca sebebi bu yazıtlarda

bizzat Bilge Kağan tarafından, atalarının ve kendisinin devlet millet yolunda yaptığı hizmetlerin anlatılıyor olmasıdır.

Aşağıdaki cümlelerde *it*- fiiliyle Türk milletinin ülkeye hâkim kılınması ve devlet millet hayatının yeniden düzenlenmesi ifade edilmiştir:

ilgerü kadirkan yışığ aşa bodunuğ ança kondurtumuz ança itdimiz “Doğuda Kadirkan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, öyle **düzene koyduk**” (KT D. 21; BK D 17); *kurıgaru kengü tarmanka tegi türük bodunuğ ança kondurtumuz ança itdimiz* “Batıda Kengü Tarman’a kadar Türk milletini öyle kondurduk öyle **düzene koyduk**” (KT D. 21); *kurıgaru kengü tarmanka tegi türük bodunuğ ança kondurtumuz ança itdimiz* “Batıda Kengü Tarman’a kadar Türk milletini öyle kondurduk, öyle **düzene koyduk**” (BK D. 17-18).

Burada *it*- “düzenlemek, tanzim etmek” fiilinin *olur*- “hükümdar olmak”, *tut*- “hâkim olmak”, *kondu*- “yerleştirip hâkim kılmak”, *kağan*- “kazanmak, elde etmek, ulaşmak”, *igiti*- “(Kağan) bodunu beslemek, doyurmak, bakıp yetiştirmek, refah seviyesini yükseltmek, kalkındırmak”, *törüğ it*- “yasal düzene oturtmak” gibi fiillerle birlikte kullanılmış olması dikkat çekicidir. Çünkü bu fiillerin ifade ettiği eylemler tamamen devlet yönetimi işiyle ve *it*- “düzenlemek, tanzim etmek” fiilinin anlamıyla ilgilidir:

olurupan türük bodunuğ ilin törüsün tutabirmiş, itbirmiş “Kağan olarak/yönetme erkini ele alarak Türk milletinin ülkesine hâkim olmuş, hayatını ele **alıvermiş, düzenleyivermiş**” (KT D. 1; BK D 3); *ilig tutup törüğ itmış* “ülkeye hâkim olup yasal düzene oturtmuş” (KT D 3; BK d 4); *(e)kin ara idi oksuz kök türük [iti] ança olurur ermiş* “İkisi arasında kesintisiz Kök Türk varlığı, Kök Türk hayatı öylece **hâkimmiş**” (KT D 2-3; BK D 4). *kurıgaru kengü tarmanka tegi türük bodunuğ ança kondurtumuz ança itdimiz* “Batıda Kengü Tarman’a kadar Türk milletini öyle kondurduk öyle **düzene koyduk**” (KT D. 21); *kağanım kağan eçim kağan olurtuğında tört bulungdağı bodunuğ nençe itmış nençe yaratmış [erser]* “babam kağan, amcam kağan olup tahta çıktığında dört taraftaki milletleri nasıl **düzenlemiş**, nasıl **yerleştirmişse...**” (BK K 8-9); *ança kağanmış itmış ilimiz törümüz erti* “Öyle **kazanılmış, düzene sokulmuş** ilimiz töremiz vardı” (KT D. 22-1) *eçim kağan olurupan türük bodunuğ yiçe itdi, [yiçe] igitti* “Amcam kağan hükümdar olarak Türk milletini yeniden **tanzim etti, besledi**” (KT D. 16); *sarığ altunun, ürüing kümüşin, kırğaklığ kutayın, kinlig işgitisin, öz-lük atın adğırın, kara kişin, kök teyengin türüküme, bodunuma kağanu birtim, iti birtim*. “sarı altınını, ak gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, millette kazanıverdim, **düzenleyiverdim**” (BK. K. 11-12).

Bilge Kağan bunu, kimi yerde *it-* fiili yanında *yarat-* fiilini de kullanarak dile getirmiştir:

eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin az kırkız bodunuğ itip yaratıp “Ecdadımızın tutmuş olduğu yer su sahipsiz olmasın diye Az, Kırgız milletini **düzene sokup**” (KT D. 19). *kögmen yir sub idisiz kal-mazun tiyin az kırkız bodunuğ itip yaratıp keltimiz*. “Ecdadımızın tutmuş olduğu yer su sahipsiz olmasın diye Az, Kırgız milletini **düzene sokup** geldik” (KT D. 20; BK D 17); *tengri yarlıkaduk için özüm olurtukuma tört bulungdaki bodunuğ idim, yaratdım [kultum]* “Tanrı karar verip buyurduğu için kendim hükümdar olduğumda dört taraftaki milletleri **düzene soktum, uyumlu kıldım** (BK K 9).

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre ülkede yönetme yetkisini ele alan muktendir olmalı, düzeni sağlamalı, devlet ve millet hayatının gerektirdiği düzenlemeyi yapmalıdır.

Aşağıdaki cümleden de anlaşıldığı üzere o dönemde bağımsız bir devlete sahip olmak gerektiği bilincine ulaşıldıktan sonra ilk yapılması gereken iş “örgütlenme”dir. Bu örgütlenmenin ilk adımı silahlı örgüt kurmaktır ve bu da *it-* fiiliyle ifade edilmektedir. Bunu yapamayanların bağımsız devlete sahip olması mümkün değildir. Türk milleti Tabgaç Kağan tahakkümünden kurtulmayı düşünür fakat kendisini **tanzim ve tertip edemediğinden/örgütlenemediğinden** bunu başaramaz:

yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş “Düşman olup kendisini **tanzim ve tertip edemediğinden/örgütlenemediğinden** yine teslim olmuş” (KT D. 10).

Köktürklere göre Tanrı’nın yaratma ve kâinata düzen verme eylemi de onun *it-* eylemidir. Tanrı’nın yaratma, düzen verme iradesi ve işi ancak kendisine özgü, özel ve kutsal bir hak ve yetkidir. Bu anlayış Bilge Kağan ağzından yine *it-* fiiliyle ifade edilmiştir:

üze türük tengrisi türük ıduķ yiri subı ança itmiş “Yukarıda Türk tanrısı Türk kutsal yerini suyunu / kâinatı **kendince yaratıp tanzim etmiştir**” (KT D. 11).

Burada vurgulanan yaratmanın hukukudur. Bunun hilafına hareket etmek (İslâmî dönem terimiyle) “hakkı inkâr” ve “zulümdür”. Bu da “gay-retullah’a dokunur”. Çünkü Türk milleti bütün hizmetini vermesine rağmen Çin kağanı vicdansızca Türk milletini öldürmeyi, Türk soyunu, kökünü kazıyarak yok etmeyi irade etmişti ve yok etmeğe doğru gitmekteydi. Tanrı, Tanrılığının bir gereği olarak bu gidişe müdahale etmiş ve Türk milletine kurtuluş yolu açmıştır; çünkü o, yarattığının bir kısmı olan Türk milletini *Tabgaç Kağan*’ın keyfini, sadizmini ya da zalimliğini tatmin etmesi

için yaratmamıştır; o, her şey gibi Türk milletini de “kendince” yaratmıştır...

Bilge Kağan asi olan, isyan ederek ayrı baş çeken, uyumsuzluk gösteren halkın ya da etnik grupların askerî müdahale ile tepelenmesi, yenilmesi ve devlete millete bağlı hâle getirilmesini de *it-* fiili ile ifade etmiştir:

tölis tarduş [bodunuğ anda itmiş] “Tölis Tarduş milletini orada **düzene sokmuş**” (KT D. 13; BK D 12); *soğdağ bodun iteyin tiyin yinçü ögüzüg kēçe temir қапıғқа теги сүледимиз* “Soğdak milletini **düzene sokayım** diye İnci ırmağını geçerek Demirkapı’ya kadar ordu sevk ettik” (KT D. 39).

Kimi durumlarda bu devlet hizmeti *yaratmak boşgürmek* ikilemesiyle ifade edilmiştir. Buradaki tekrarı oluşturan kelimelerin *it-* fiiliyle yakın anlamlı oluşu da dikkat çekmektedir:

eçüm apam törüsinçe yaratmış, boşgürmüş “ceddimin soyumun, atalarımın töresince **yaratmış, yetiştirmiş**” (KT D 12 3-4).

Orhun Türkçesinden sonra hiçbir dönemde *it-* fiili bu dönemdeki anlamıyla ve bilge Kağan’ın kullandığı gibi kullanılmamıştır.

Uygur Türkçesinde *it-* fiilinin kullanım alanı genişleyerek “kendi güzelliğini yeniden düzenlemek, bezenmek, süslenmek” anlamlarını da ifade etmiş ve kelimenin yeni türemişleri ortaya çıkmıştır:

itmek “Düzenlemek, tertip ve tanzim eylemek, süslemek, hazırlamak, etmek”; *itdürmek* “ettirmek, tertip ve tanzim etmek, düzenlemek”; *itiglig* “donatılmış, mücehhez, hareketli”; *itilmek* “Yapılmak, donatılmak, tekemmül etmek, gelişmek, süslenmek”; *itinmek* “Süslenmek, hazırlanmak” (Caferoğlu 100-101).

Uygur Türkçesinde Caferoğlu’nun tespit ettiği *itmek* “süslemek” ve *itinmek* “süslenmek” gibi anlamların Orhun Türkçesinde de kullandığı hâlde Bilge Kağan ve Tonyukuk anlatımında yer almamış olabileceği düşünülebilir. Fakat Orhun Türkçesinde *bediz* “resim, heykel, nakış, şekil, süs, bezek”; *bedizçi* “resimci, ressam, nakkaş, heykeltci”; *bedize-* “resimlemek, resim yapmak, nakış yapmak, heykel yapmak, süslemek, bezemek”; *bedizet-* “resimletmek, nakış yaptırmak, süsletmek, tezyin etmek” kelimelerinin kullanılmış olması (Ergin 119) bu ihtimali zayıflatmaktadır.

Uygur Türkçesi döneminde *it-* fiilinde ayrıca *t > d* değişmesi görülmeye başlamıştır:

idig “süs, bezek, ziynet”; *idilmek* “süslenmek, süslenilmek, donanmak” (Caferoğlu 89).

Kemal Eraslan da Uygur Türkçesindeki *it-* fiili ve bu fiilden türemiş kelimeleri geniş ölçüde tespit etmiş ve bu kelimelerin “güzelliğini yeniden düzenlemek, bezenmek, süslenmek” anlamında kullanılışlarının örneklerini vermiştir:

it- “yapmak, tanzim etmek, donanmak, saygı göstermek”; *itig* “süs”; *itiglig* “donanmış”; *itigsiz* “donanmamış”; *itil-* “yapılmak, donatılmak”; *itin-* “süslenmek”; *itin- yaratın-* “süslenmek, donanmak” (574-575).

Zamira Gulcalı, “Aç Bars” Hikâyesi içinde *etig* “süs, dekorasyon” ismi ile *etin-* “hazırlanmak” fiilini göstermiştir (198). Tabii, burada fiilin e’li değil, i’li olarak gösterilmesi daha uygun olurdu.

Son olarak İsmail Doğan ve Zerrin Usta’nın yayımladıkları *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı* adlı eserde de *it-* fiilinin Orhun Yazıtlarındaki anlamları yanında süslemek anlamı da tespit edilmiştir:

it- “düzene sokmak, çekip düzenlemek; süslemek, donatmak” (157).

Orhun ve Yenisey yazıtlarının yazıldığı dönemlerde bu kelime ailesinin “süslemek”, “süslenmek” “makyaj yapmak” anlamlarında kullanılıp kullanılmadığı konusunda elde bir bilgi yoktur; belki de Orhun ve Yenisey Türkçesiyle gelen metinlerin ve o metinlerde ifade edilen alanların devlet yönetimi ve millet hayatıyla ilgili ve yalnız o alanla sınırlı olması bu sonucu doğurmuştur.

Karahanlı döneminde bu kelimenin “süslemek”, “makyaj yapmak” gibi kullanım alanlarına iyice yayıldığı görülmektedir.

Kaşgarlı’da *it-* fiilinin iki tane türeymişi tespit edilmiştir:

etilgen “her zaman düzelen” (*itilgen* olmalı M.S.); *itegü* değirmende dönen taşın üzerine bindirilen ağaç parçası; unun biraz kalın olması istenirse taş, bununla biraz yukarı kaldırılır, ince olması istenirse aşağı indirilir” (Caferoğlu 41-51). Anlaşıldığı üzere aslında ‘düzenleyen’ demektir.

it- fiiline Arat, “yapmak, etmek, eylemek, kılmak; düzenlemek, yoluna koymak” karşılığını vermiş (*Kutadgu Bilig III – İndeks* 207). Bu açıklamadaki “yapmak, etmek, eylemek, kılmak” anlamları *ët-* yardımcı fiilinin görev ve fonksiyonuyla ilgilidir. “düzenlemek, tanzim etmek” ise *it-* fiiliyle ilgilidir.

Kutadgu Bilig’de *it-* fiilinin şu türeymişleri vardır ve bunlar çok sık kullanılmışlardır:

itegüci “tanzim edici, düzenleyici; tanzim eden, düzenleyen”; *itig* “hazırlık, hâl, usul, düzen, süs”; *itil-* “düzelmek, yapılmak, yoluna girmek”; *itin-* “hazırlanmak, tamamlanmak; süslenmek, düzene koymak, çare bulmak” (*Kutadgu Bilig III – İndeks* 208-209).

Kutadgu Bilig aslında klâsik şiirin mesnevi tarzında yazıldığı hâlde şair kaside türünün nesib bölümü gibi bir giriş yazmış ve burada ilkbahar mevsimini “nevruz” ile birlikte tasvir etmiştir. Böylece bu bölüm hem bahariye, hem nevruziye, hem de ıydiyye olarak adlandırılabilir olmuştur. Şair bu bölümde canlanmakta olan tabiatı süslenmekte olan bir hanıma benzeterek temsilî istiare yaparcasına *it*- fiilini türemiş kelimeleriyle “düzenlemek, tanzim etmek, makyaj yapmak, süslenmek” anlamında çokça kullanmıştır. Mustafa Argunşah ile Gülden Sağol Yüksekaya Karahanlıca için hazırladıkları bölümün ilk örnek metin olarak Kutadgu Bilig’in bu bölümünü (Kutadgu Bilig - Mısır Nüshası, 16) almışlardır (413).

Bu bölümün ilk beytinde *it*- fiilinden türemiş *itgü* “süs, süslenme, bezek, bezeme, bezenme” ismi şöyle kullanılmıştır:

toğardın ese keldi öngdün yeli

ajun itgüğe açtı uştağ yolu

Birinci mısradaki *ese kel*:- birleşik fiildir; *toğar*: “doğu”; *öngdün yeli*: “şark rüzgârı” anlamında kullanılmıştır. Arat, *Kutadgu Bilig İndeksi*’nde *it*- fiiline “yapmak, etmek, eylemek, kılmak; düzenlemek, yoluna koymak, hazırlamak” anlamlarını vermiştir (207).

Bu durumda mısra şöyle anlaşılmalıdır:

“Dünya, süslenmek için/süslemeye Cennet yolu açtı”.

Ayrıca ikinci beyitte geçen: *bezenmek tiler dünyâ* ifadesi de bu anlamı yeniden ve daha açık vurgulamaktadır.

Bölümün ikinci beyiti şöyledir:

yağız yer yıpar toldı kâfûr kêtib

bezenmek tiler dünyâ körkin itib

Buradaki *körk* kelimesi Arat’ta: “güzellik, süs” olarak gösterilmiştir (*Kutadgu Bilig III – İndeks* 200). Beyitte, kara yerden ağır *kâfûr* kokusunun gittiği, bunun yerine yıpar “misk” kokusu dolduğu ve dünyanın güzelliğini yeniden düzenleyerek bezenmek dilediği ifade edilmiştir.

Görülüğü gibi burada *it*- fiili “güzelliğini düzenlemek, makyaj yapmak, süslenmek” anlamlarında kullanılmıştır.

Aşağıdaki iki beyitteki *bezen-*, *tonan-*, *itin-* fiilleri de bu anlamda kullanılmıştır:

koğurmuş yıgaclar tonandı yaşıl

bezendi yipiün al, sarığ, kök, kızıl

“Kurumuş, koflaşmış ağaçlar yeşil renkli elbiseler giyerek donandı; al, sarı, yeşil, kıvıll (renkli) ipliklerle (işlenmişçesine) süslendi”.

yazı, tağ, kır, oprı töşendi yadıp

itindi kolt, kaçıt, kök, al kèdip

“ovalar, dağlar, kıvıllar, vadiler (yaygılar) yayarak döşendi; (bu güzeli-tabiatın) varlığının her yeri **süslendi**”.

Ahmet B. Ercilasun *Kutadgu Bilig Grameri*'nde *it-*, *itin-* fiilleriyle *itingü*, *itig* isimlerini, kullanıldığı bağlamı gösterir ifadelerle almıştır:

itigü kerek men yarınkı itig “Yarın yapılacak düzenleme için hazırlık yapmam gerek” (150); *yarın bolğu işke bu küin it itig* “yarın olacak işe bugünden hazırlık yap” (72); *ilin itmiş ötrü bayumış kara/ kara baylıkın kılmış özge tura* “Memleketini tanzim etmiş sonra halk zengin olmuş; halkın zenginliğini kendisine kalkan yapmıştır (100); *ölürin bilip kılmış özke itig/bitip kodmuş atın tirigke bitig* “öleceğini bilerek kedisine hazırlık yapmış, adını kitaplara geçirerek yaşayanlara bırakmıştır (101); *bezenip kör itnip köngülüğ alır* “O bezenip süslenerek gönlü alır” (71).

Kıpçak Türkçesinde *it-* fiilinden türemiş *itil-* fiili İsa için “yaratılmak, Tanrı tarafından yaratılmak” anlamında kullanılmıştır:

çın tengriden ètilmey, Atağa tözdeş tu[v]up turur “Gerçek Tanrıdan **yaratılmadan** (kendiliğinden var olan) Baba ile aynı özden olandır...” (Argunşah ve Güner 393).

Bu çalışmanın baş kısmında *it-* fiilinin Orhun Yazıtlarında da Tanrı'nın yaratma eylemiyle ilgili olarak kullanılmış olduğu tespit edilmiştir:

üze türük tengrisi türük ıduğ yiri subı ança itmiş “Yukarıda Türk tanrısı Türk kutsal yerini suyunu / evrenini kendince **yaratıp tanzim etmiştir**” (KT D. 11).

Ayrıca *itme* “alıştırma, idman, egzersiz” ismi ve *itmele-* “alıştırma yapmak, uygulama yapmak, egzersiz yapmak” (Argunşah ve Güner 373) fiilinin de bu fiilden türemiş oldukları açıktır.

İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin'de *it-* fiilinden türemiş *itil-* “yapılmak” (Toparlı 543) fiili tespit edilmiştir. *tağı kaçan kim ağacdan ayak, çanak itilse* “ve ağaçtan kadeh, çanak yapıldığı zaman” (Toparlı 417b 2).

Bu örnekler *i/è* ve *t/d* dönüşümlü harfleriyle yazılmış olarak *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'nde de tespit edilmiştir (Toparlı vd. 70, 77, 106, 116, 117).

Harezm Türkesinde *it*- fiilinden türemiş *itgü* isminin “süs” anlamıyla kullanılmaya devam ettiği görülmektedir: *itgü* “süs” (Yüce 121).

Kıyasü'l Enbiyâ'da *it*- “düzenlemek, tertip etmek” anlamıyla tespit edilmiştir (Ata 277).

Bu tarihî akış, Orhun Türkçesindeki *it*- “devlet, bodun, törü düzeni kurmak; devleti ve milleti korumak, yaşatmak ve ilerlemesini sağlayacak yasal düzenlemeler yapmak” fiilinin anlamı daha sonra “*kurmak, tanzim ve tertip etmek, düzenlemek, ıslah etmek*” gibi kelime ve ifadelerle karşılanmıştır. Bu fiilin “güzelliğini düzenlemek, makyaj yapmak, süslemek, süslenmek” anlamı ise daha çok yine Eski Türkçedeki *bediz, bedize*-kelimelerinden gelen *bezek, bezemek, bezenmek; süs, süslemek, süslenmek* kelimeleriyle karşılanmış, ayrıca Azerbaycan Türkçesindeki *özüne düzen vermek* ve Kerkük Türkçesindeki “*Özüv bezen, özüv düzen, özüv gel...*” ifadeleriyle dile getirilir olmuştur.

Sonuç

Orhun Türkçesinde *ét*- yardımcı fiilinden başka bir de *it*- “devlet, bodun, törü düzeni kurmak, devleti ve milleti yaşatmak, düzene koymak” fiili vardı. Annamaria von Gabain gibi kimi bilginler *it*- fiilinin farkına varmamış ve onu *ét*- yardımcı fiilinden ayırıp göstermemişlerdir. Bunda, *it*-fiilinin Türk dilinin hiçbir döneminde Orhun Türkçesindeki bu anlamıyla ve bu genişlikte kullanılmamış olmasının etkisi vardır, denilebilir. Orhun Türkçesinde bu kadar geniş bir kullanma alanı bulmasında ise Bilge Kağan'ın kağan olmasının ve söz konusu metinlerde onun, yaptığı iş ve hizmetleri anlatıyor olmasının etkisi büyüktür. Nitekim Bilge Kağan bu fiili on bir kez kullanmışken aynı dönemin devlet adamı olmasına rağmen Tonyukuk yalnız bir yerde kullanmıştır.

Köktürklere göre Tanrı'nın yaratma ve kâinata düzen verme eylemi de onun *it*- eylemidir. Tanrı'nın yaratma, düzen verme iradesi ve işi ancak kendisine özgü, özel ve kutsal bir hak ve yetkidir. Bu anlayış Bilge Kağan ağzından yine *it*- fiiliyle ifade edilmiştir.

Uygur Türkçesinden başlayarak *it*- fiilinin kullanım alanının genişlediği ve “her türlü yapmak, düzenlemek” ve “süslemek, süslenmek” anlamlarında da kullanıldığı görülmektedir.

Karahanlı döneminde yazılmış Kutadgu Bilig bir siyasetname olmasına ve içinde devlet ve millet hayatıyla ilgili pek çok konunun işlenmiş olmasına rağmen bu fiil orada da daha çok “her türlü yapmak, düzenlemek” ve “süslemek, süslenmek” anlamlarında kullanılmıştır.

Kıpçak Türkçesinde *it-* fiilinden türemiş *itil-* fiili “yaratılmak, Tanrı tarafından yaratılmak” anlamında kullanılmış, fakat Harezmi ve Eski Anadolu Türkçesi sahasında Orhun Türkçesi dönemindeki anlamıyla kullanıldığına rastlanmamıştır.

it- “devlet, bodun, törü düzeni kurmak, devleti ve milleti yaşatmak, düzene koymak” fiili ve ondan türemiş kelimelerin Orhun Yazıtlarındaki bu kullanım sıklığı, devlet ve millet hayatıyla ilgili olarak bu metinlere yansıyan terminolojinin bir kısmını oluşturmaktadır; bu da hem Orhun Yazıtlarının hem de Orhun Türkçesinin Türk dili tarihindeki çok özel yerine ve önemine bir kez daha işaret etmektedir.

KAYNAKLAR

- Akar, Ali. *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. Ötüken Yayınları, 2020.
- Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig III – İndeks*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1979.
- Arat, Reşid Rahmeti. *Kutadgu Bilig II*. Çeviri, 4. Baskı. Türk Tarih Kurumu. 1988.
- Argunşah, Mustafa, ve Galip Güner. *Codex Cumanicus*. Kesit Yayınları, 2015.
- Argunşah, Mustafa, ve Gülden Sağol Yüksekaya. *Karahanlıca Harezmi Kıpçakça Dersleri*. Kesit Yayınları. 2017.
- Ata, Aysu. *Kıyasü'l Enbiyâ II – Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997.
- Caferoğlu, Ahmet. *Divanü Lûgat-it-Türk Dizinini*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etimological Dictionary of Pre Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, 1972.
- Dankoff, Robert, ve James Kelly. *Mahmûd al-Ķâşğarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Luğat at-Türk) III, Sources of Oriental Languages and Literatures 7. -Turkish Sources VII*. Cambridge, 1985.
- Doğan, İsmail, ve Zerrin Usta. *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*. Altınpost Yayınları, 2014.
- Doğan, İsmail, ve Abdulkadir Öztürk. *Sorunları ve Tartışmalarıyla Türkçe*. Gece Kitaplığı, 2016.
- Eraslan, Kemal. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Kutadgu Bilig Grameri*. Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. Dergâh Yayınları, 2016.
- Erdal, Marcel. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon. I-II*. Wiesbaden Turcologica 9, 1991.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. 49. Baskı, Boğaziçi Yayınları, 2015.
- Gabain, Annamaria von. *Eski Türkçenin Grameri*. Çeviren Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Gulcalı, Zamira. *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan “Aç Bars” Hikâyesi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987.

- Ölmez, Mehmet. *Orhun-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. BilgeSu Yayınları, 2015.
- Şirin, Hatice. *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Türk Dil Kurumu Yayını, 2016.
- Taş, İbrahim. *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Tekin, Talât. *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9. 2000.
- Tekin, Talât. *Orhon Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
- Toparlı, Recep. *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- Toparlı, Recep, vd. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Yüce, Nuri. *Mukaddimetü'l Edeb*. Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.